

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Óze Sándor DSc
Társadalom- és Életmódtörténeti Műhely, vezető: Prof. Dr. Ö. Kovács József DSc

BAROS-GYIMÓTHY ESZTER MÁRTA

**EGY VÁROS, KÉT VALLÁS – A CSETNEKI EVANGÉLIKUS ÉS KATOLIKUS
EGYHÁZKÖZSÉGEK ANYAKÖNYVEINEK (1683–1807) FELDOLGOZÁSA
CSALÁDREKONSTITÚCIÓS MÓDSZERREL**

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető:

Dr. J. Újváry Zsuzsanna PhD, egyetemi docens

Fadd – Dunakeszi, 2022

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A magyar történelemben az állandósult hadszíntér, a feszült politikai évszázadok után a 18. század békésebb éveket hozott. Már a századforduló előtt elindult spontán népességvándorlás, illetve a későbbi betelepítések gyökeres és hosszútávú változást eredményeztek Magyarország társadalmi összetételében és történelmében. A hivatalos statisztika előtti idők családjait vizsgálni igen nehéz feladat. A fennmaradt források java része gazdasági indokkal, adózási céllal, katonaaállítás szándékkal készültek, így adataik jellemzően a szolgáltatásokat, adókat fizető családfőkről tartalmaznak információkat. Kivételt az egyházak által vezetett Status Animarumok, illetve a kereszteleési, házasságkötési és temetési anyakönyvek képeznek, amelyekben az egyházközösség teljes lakossága, minden társadalmi réteg megjelenik. Adataikkal az egy templomhoz tartozó, helyben maradt lakosság demográfiai mutatói válnak láthatóvá. A disszertáció célja a 18. századi csetneki evangélikus és katolikus egyházközösségekhez tartozó családok demográfiai magatartásának megvilágítása.

A fennmaradt korai anyakönyvek segítségével a társadalmi változás „pillanatában”, évszázadában igyekeztem a helyben maradt lakosság demográfiai mutatóit, magatartását megvilágítani: milyen szokásokat, normákat vihettek magukkal az elvándorlók. Az eddig publikált hazai családrekonstrukciós vizsgálatok közös tanulsága, hogy a 18. századi – vagy korábbi – egyházi források minősége a hiányos anyakönyvezés következtében nem ideális, a kiszámolt mutatók hitelessége megkérdőjelezhető. Az anyakönyvek kiválasztásakor azért döntöttem a csetneki források mellett, mert a feljegyzések száma alapján úgy gondoltam, hogy a lelki vezetők kellő odafigyeléssel regisztrálták a templomi eseményeket.

A kutatás elején feltett kérdéseim tehát a csetneki anyakönyvezés minőségére és a bejegyzések mögött meghúzódó közösség demográfiai jellemzőire vonatkoztak: Mit lehet a korai anyakönyvek feljegyzéseiből a gyülekezetek demográfiai magatartásáról megtudni? Milyen kapcsolat mutatható ki a két egyházközösség hívei között? Van-e különbség a két gyülekezet házassági szokásai, normái között? Mit tudhatunk meg a 18. századi csetneki családok termékenységéről?

II. A téma forrásai és a kutatás módszere

Az egyházi események rögzítése a 18. század második felében indult el szélesebb körben hazánkban, de az anyakönyvezés minősége az idő előrehaladtával, jellemzően a 19. századra javult jelentősen. A kiválasztott csetneki evangélikus anyakönyvek az 1680-as évek elejétől maradtak fenn, illetve az egyes népmozgalmi adatsorok relatív egy időben indultak: 1683-tól vezették a kereszteleések, 1692-től a házasságkötések jegyzékét, és nem mindennapos módon az eltemetett hívek adatait már 1684-től

regisztrálták. A Magyar Nemzeti Levéltár Mikrofilmgyűjteményében található kópiák¹ feldolgozása során derült fény közel 50 évnnyi keresztelési adat hiányára, amelyeket a Kassai Állami Levéltárban sikerült pótolnom.² Az itteni levéltárosok hívták fel figyelmemet az 1735-ben induló csetneki római katolikus matrikulákra³ is, amelyekről a hazai levéltárakban nincs másolat. Az 1807 évig feldolgozott egyházi bejegyzések magas – közel 17.000 evangélikus és majd 4.000 katolikus – száma ellenére a kutatás során egyértelművé vált, hogy a mindennapokban mindkét gyülekezet anyakönyvét hiányosan vezették és nem csak a lelkészek halála, vagy a lelkészváltás idejében maradt el a regisztráció. Emellett a feljegyzett események adatai is pontatlanok: a hiányzó vezetéknevek vagy lakóhelyek megnevezítettek, bizonytalaná tették az azonosítást.

A kutatás alapját képző csetneki anyakönyvek mellett a környező települések, például Rozsnyó vagy Ochtina evangélikus és katolikus feljegyzéseit hívtam segítségül. Az oppidum és a régió lakosságának megismeréséhez nélkülözhetetlenek voltak a Rozsnyói Állami Levéltárban őrzött Csetnek mezőváros protokollumai, városi és gazdasági iratai,⁴ a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Urbaria et Conscriptioes iratai, az U szekcióban, a Gömör vármegye válogatott felvételei fondjában⁵ található, több évszázad jelentős forrásairól készült fotók, a végrehajtott országos összeírások,⁶ ahogy az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött ordinációs jegyzék, a canonica visitatiók is.

A mai népszámlálási statisztikák hiányában az egyházi céllal vezetett matrikulák tűntek alkalmasnak a hivatalos statisztika előtti idők demográfiai magatartásának hosszú távú, több generáció jellemzőinek méréséhez. A hívek az egyházi előírásoknak eleget téve kereszteltette csecsemőiket, léptek házasságra a templomban, temették el halottaikat. A rögzített életeseményekből a történeti demográfia családrekonstrukciós módszerét alkalmazva a templomhoz tartozó, helyben maradt hagyományos társadalmak demográfiai magatartásáról, ezek hosszú távú változásáról vagy változatlanóságáról kaphatunk képet.

A franciaországi anyakönyvek bejegyzéseinek feldolgozására Pierre Goubert, történész és Louis Henry, demográfus, valamint kutatócsapata dolgozta ki azt a módszert. A munkai igényes módszer alkalmazásával a társadalmi változásokat mikroszinten, az egyén, a családok és kis közösségek szintjén lehet vizsgálni, így

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) X 9481 C1589

² Štatny archív v Košiciach (továbbiakban ŠA KE) Zbierka cirkevných matrik 826–829.

³ ŠA KE Zbierka cirkevných matrik 821–825.

⁴ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky Štatny archív v Košiciach Pracovisko Archív Rožňava (továbbiakban MVSR SAKE AR) Mestečko Štítňik II Protokol Tomus 1730–1762., MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik III Protokol Tomus 1734–1796., MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik Fasc I. 1635–1667., MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik Fasc II. 1605–1806., MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik Fasc III. 1665–1794., MVSR SAKE AR Mestečko Štítňik Kniha Vydavko 1635–1741.

⁵ MNL OL U 64

⁶ MNL OL N 78; MNL OL N 79

például az országos és a helyi gazdasági változások, az időjárás, a járványok okozta hatások, az azokra adott válaszok megismerhetővé és mérhetővé váltak a kora újkortól. A történeti demográfusok az egyes lakosok demográfiai életrajzát állítják, majd a modern korra alkalmazott demográfia számítások segítségével finom mutatókat számítanak ki. Ezáltal olyan fontosabb kutatási kérdésekre keresik és adják meg a választ, mint például az átlagos házasságkötési életkor, a születések közötti intervallumok hossza, a korszpecifikus és teljes termékenység, a csecsemőhalandóság; ezek változásait, szabályszerűségeit vizsgálják meg. A Henry-féle családrekonstrukciós módszert Magyarországon Andorka Rudolfnak, A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei című leírása tette szélesebb körben ismertté; ezen kívül Benda Gyula tanulmányait, munkáit vettem a módszer alkalmazásában példaként.

Az első lépésként az anyakönyvi bejegyzések minden elemét egyenként excell táblázatba vittem fel. A csetneki lelkészek 1807. év végéig 2364 házasságkötést, 8334 keresztelest és 6885 temetési eseményt rögzítettek. A katolikus matrikulák 1735–1807 között 612 esketést, 2042 keresztelest és 1390 temetést őriztek meg az utókornak.

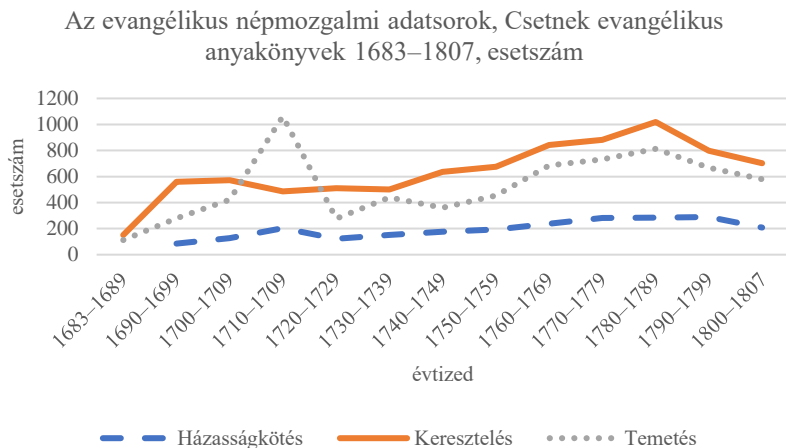
Ezt követte az adatok nem-nominatív feldolgozása. Az összeállított házasságkötési, keresztelest és halálozási idősorokból ebben a szakaszban már több szempont szerint lehet elemezni. Ilyen például a születések és a halálozások különbségéből kiszámítható természetes szaporodás; az egyes népmozgalmak 9 éves mozgóátlagai, amelyek a kiugrásokat kisimítva a hosszútávú trendeket adják meg; a házasságkötések havi ingadozása, amely a házasságkötésre vonatkozó egyházi szabályozás betartását vagy ignorálását is láthatóvá teszi; a házasságra lépők családi állapota, lakhelye alapján csoportosítva az esketéseket; a újszülöttek nemszerinti bontása; a halálozások havi ingadozása; a csecsemőhalottak számának változása stb. Az összeállított táblázatok és grafikonok lehetővé tették a csetneki és a már publikált hazai települések magatartási jellemzőinek összehasonlítását.

A vizsgálat harmadik szakaszában a nominatív feldolgozás első lépéseként a házasságkötésekből kiindulva állítottam fel a férj és a feleség adatait, illetve a házaspár gyermekeinek születési, házasságkötési és temetési dátumainak felvezetésével 2474 evangélikus és 669 katolikus családlapot. A módszer által elfogadott lépéseket – mint a bevallott vagy bemondott életkor elfogadása, házasságkötés dátumának, illetve a házasság végének becslése stb. – kutatás során alkalmaztam.

Fontosnak tartottam, hogy a disszertációban a mutatókon túl egyéni életutakat is bemutassak, hiszen a számok, a feljegyzések mögött a csecsemőjét anyatejjel táplálni nem tudó anya, az oltár elé lépő hajadonok, a gyermeküket elvesztő szülők, az árváinak apát választó özvegyek éppúgy megelevenednek, ahogy a településen néhány évig élő megyei geometra, Reisz Keresztély életéről is eddig nem ismert adatok kerültek napvilágra.

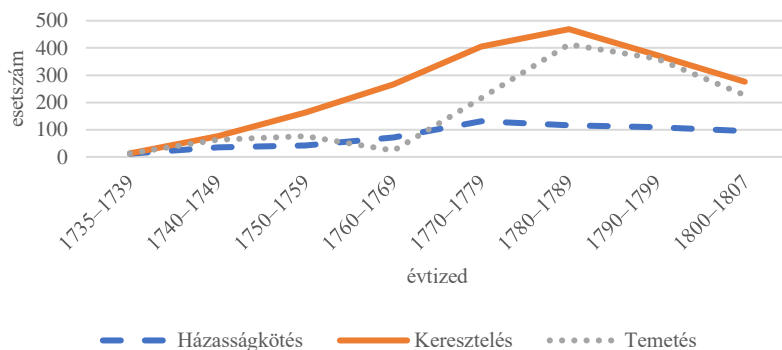
III. Az értekezés főbb eredményei

Már a forrásfeldolgozás közben egyértelművé vált, hogy az anyakönyvek hiányosságai következtében a módszert követve kiszámolt mutatók, eredmények nem mindig a hiteles képet rajzolták meg. Ugyanakkor a kutatás alapján kialakult demográfiai magatartás több részletében is illeszkedik a már publikált hazai szokásokhoz.

A csetneki népmozgalmi adatsorok a már ismert hazai utat járták be a 18. században. A vizsgált korszak elején, az 1710-ben tomboló pestisjárvány rengeteg áldozatot követelt az evangélikusok körében. A gyülekezet a létszámbeli veszteséget – a kereszteleési és házasságkötési adatok alapján – még az 1739-ben újra megjelenő pestisjárványig sem tudta pótolni. Az 1740-es évektől a kedvezőbb halandósági viszonyok mellett jelentős lehetett a természetes szaporulat – ezt törte meg Csetneken is az 1780-as évektől romló halandóság; egyre több lett a járvány, egymást érték országszerte is a kedvezőtlen időjárási viszonyok, amelyek rossz termést, éhínséget és romló egészségi állapotokat eredményeztek a lakosság körében. A 18. század utolsó évtizedeiben csökkent a csetneki házasságok, ezzel együtt a születések száma is. Ugyan a katolikus forrás nem őrizte meg a század utolsó, 1738–174. évi pestisjárványának nyomát, a gyülekezet görbéi az 1770-es évektől hasonló utat járnak be.

A katolikus népmozgalmi adatsorok, Csetnek katolikus
anyaönyvek 1735–1807, esetszám

Az oltárok előtt az első házasságukat kötők álltak nagyobb számban, de elfogadott volt az újránházasodás is. Az özvegyházasságok aránya elsősorban a felnőttéket is érintő járványok, például a pestis után emelkedett meg. A hajadonok átlagosan 20 évesen váltak először asszonnyá, de a protestáns norma már a 16 éves lányok házasságát is engedte. Az evangélikus és a katolikus ifjaktól is a 24. életév betöltése után várták el a családalapítást. A házasságkötések szezonális megjelölése az egyházak előírásainak, így a legtöbb szertartást mindkét templomban a vízkereszt és hamvazó szerda közötti időszakban, illetve novemberben tartották; ennek háttérében a dolgozó nyári hónapok és a teli kamra állt. De kora tavasszal – jellemzően az újránházasodások szokása miatt – egy kisebb házassági csúcs is mérhető volt. Az esküvők napi bontása is az egyházi előírások betartását tükrözi, ugyan az evangélikusok a 18. század első felében inkább választották a régi szokás szerint a vasárnapot, mint az előírások szerinti hétfői vagy keddi napokat. Az 1710. évi pestis utáni bünbánat jegyében 3 évig a keddi házasságok kerültek fölénybe, de gyökeres változást csak az 1739. évi pestis, illetve az akkor szolgálatot teljesítő lelkész személye hozott. Az 1740-es évektől a protestáns párok döntően kedden tartották az esküvőket. A legtöbb katolikus pár vasárnap lépett az oltár elé.

A területileg és vallásilag exogám házasság elfogadott és támogatott gyakorlat volt a gyülekezetekben, amelyhez jelentősen hozzájárult az évszázadok óta magas szinten működő bányászat és fémfeldolgozás speciális munkaerőigénye, illetve Csetnek mezővárosi jogállása is. A nemesek, mezővárosi polgárok igyekeztek rangban – és feltételezhetően vagyoni helyzetben legalább – azonos szinten álló társat választani gyermekeiknek.

Az első gyermekek a házasságkötés után 20 hónappal látták meg a napvilágot, amely a korszakban az alacsonyabb értékek közé tartozott. Az újszülöttek nemi arányát

tekintve a csetneki gyülekezetekben is az a biológia törvényszerűség érvényesült, miszerint több fiúgyermek született, mint leány. A komaválasztási szokásokban Csetneken is a társadalmi tekintély elve érvényesült, hiszen több katolikus család kért fel keresztszülőnek tekintélyes evangélikus lakost. A protestáns családoknál nem volt ritka a 4–6 keresztszülő sem, míg a katolikus plébánosok jellemzően 2 komát regisztráltak.

A temetési feljegyzések ritkán tartalmazzák a halálokokat, így – a pestisen kívül – a kiemelkedő halálozásokat kiváltó járványok azonosításához a környező település anyakönyveit hívtam segítségül. A családok életét, mindennapjait erősen befolyásolta a korszakra jellemző magas csecsemő- és kisgyermekhalandóság; ez előbbi kimutatott értéke – 128‰ – biztosan nem a valós mértékét tükrözi. A legveszélyeztetettebbek az 1–4 éves korú kisgyermekek voltak, az 5. életévét betöltött csetneki lányok és fiúk már nagyon jó eséllyel megélték a felnőttkort.

Az alkalmazott vizsgálati módszer központi kérdése, a nők, a családok termékenysége. A szigorú kritériumoknak megfelelő, a nominatív vizsgálatokra alkalmas 399 evangélikus és 140 katolikus családlapok értékei azt tükrözik, hogy az evangélikus gyülekezet termékenysége alacsonyabb volt, mint a katolikusoké; a családok valamilyen módon születéskorlátozást alkalmazhattak, amelyre az 5000–6000 közötti TFR mutatók utalnak. Az első intervallum 20 hónapos értéke a második gyermektől már 30 hónap fölé emelkedett és maradt is ezen az értéken. A nők átlagosan 32–33 éves korukban születtek utoljára, amely nagyon elmarad a 18. századi hazai utolsó szülési korévtől.

Az eredményeket már a forrásfeldolgozás során tapasztalt hiányosságok miatt óvatosan kell értelmezni. Úgy gondolom, hogy a kutatás időbeni határát kítolva, a 19. századi, valószínűleg alaposabban, pontosabban vezetett anyakönyvek feldolgozása sok tekintetben hozzásegítene a korábbi időszak magatartásának megvilágításához, a kapott értékek értelmezéséhez is. Az anyakönyvi bejegyzések feldolgozása során több, a régió, a megye vagy országos viszonylatban is ismert személy életével kapcsolatban sikerült új információ-töredéket találnom.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

Előadások:

Csetnek oppidum népességtörténete a 17. század végén. PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, (2005. május) Piliscsaba

Házasságkötési szokások Csetneken a XVIII. századi evangélikus és katolikus anyakönyvek tükrében. PPKE-BTK Történettudományi Doktori Iskolájának Társadalom- és Életmódtörténeti Műhelye, (2013. november) Piliscsaba

Vallás – pestis – túlélés. A csetneki 1710-es pestisjárvány után bekövetkezett viselkedésbeli változások. Felekezeti és társadalmi identitás, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézete, (2014. december) Miskolc

"Item praevaricationes sexti praecepti" Paráznák és gyermekeik a 18. századi csetneki evangélikus anyakönyvekben. II. Magyarország története a kora újkortól a legújabb korig, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, (2015. május) Szeged

Egy város, két vallás - Vegyes házasságú családok a 18. századi csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek lapjain. Tavaszi Szél konferencia, Doktoranduszok Országos Szövetsége, (2016. április) Budapest

Asszony lesz a lányból. A csetneki evangélikus és katolikus nők házasságkötési életkora. Nők a családban, nők a társadalomban a kora újkori Magyarországon, ELTE-BTK Doktori Iskola, ELTE BTK Nőtörténeti Kutatóközpont, MTA Nőtörténeti Albizottsága, (2016. október) Budapest

Özvegyesség - új egység. Újraházasodók nyomai a csetneki anyakönyvekben. Az érzelmek története, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, (2017. augusztus), Gyöngyös

Testi, lelki nyugalomért - Özvegyemberek házassági szokásai a 18. századi Csetneken. X. Történettudományi Találkozó, Vásárhelyi Történelmi Kör, (2017. augusztus), Hódmezővásárhely

Enyém - tiéd - miénk. Mozaikcsaládok a 18. századi Csetneken. Életmód-történeti pillanatképek II. konferencia, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, (2018. január) Budapest

A halandóság egy 18. századi mezővárosban. XI. Nemzetközi, XVIII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia, PTE BTK-TTK, (2018. április) Pécs

Csecsemő- és gyermekhalandóság a 18. századi Csetneken. Magyarország története a kora újkortól a legújabb korig, Hódmezővásárhelyi Emlékpont, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, (2018. június), Hódmezővásárhely

Nota bene - sorsok tükre az anyakönyvekben. XI. Történettudományi Találkozó, Vásárhelyi Történelmi Kör, (2018. július) Hódmezővásárhely

Az elegyes házasságok demográfija. A család egykor és ma 5. SZTE BTK Néprajz és Kulturális Antropológiai Tanszéke, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, OR-ZSE Kaufman Dávid Zsidó Kultúrakutató Csoport, (2018. december) Szeged

„Egy jövevény gömői puskaporos.” Szökött gömői jobbágyok az alföldi anyakönyvekben. Társadalom- és életmód-történeti konferencia, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (2019. január), Budapest

Gyermekáldás a 18. századi Csetneken. XII. Történettudományi Találkozó, Vásárhelyi Történelmi Kör, (2019. július) Hódmezővásárhely

Bűnbánó magatartás a pestis után. XIII. Történettudományi Találkozó, Vásárhelyi Történelmi Kör, (2020. augusztus) Hódmezővásárhely

Jegyesek határon innen és túlról. A 18. századi csetneki házasságkötések lokális vetülete. Határ, határhelyzet, határátlépés, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, (2020. augusztus) Pécs

„...mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiátartást kíván” Az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok és hatásai a csetneki evangélikus anyakönyvekben.” Válságtörténetek: kihívások, tapasztalatok, új irányok, Sic Itur ad Astra Műhely, (2020. október) Budapest

Lányok, asszonyok. Női sorsok és szerepek az anyakönyvek tükrében. Magyar történeti nőalakok és szakrális párhuzamaik, Kortárs Női Reflexiók Fóruma, Anima Mundi Kutatóintézet, (2021. május) Budapest

Publikációk:

Csetnek oppidum népességtörténete a 17. század végén. In: Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom- és életmódtörténet, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, PPKE–BTK, Piliscsaba, 2008. 155–165.

Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében, 1730–1807. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, PPKE–BTK, Piliscsaba, 2014. 153–199.

„Item praevaricationes sexti praecepti” Paráznák és gyermekeik a 18. századi csetneki evangélikus anyakönyvekben In: Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig II., szerk. DÖBÖR András – ZEMAN Ferenc, Közép-Európai Monográfiák 14. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2015. 27–37.

Egy város, két vallás - Vegyes házasságú családok a 18. századi csetneki evangélikus és katolikus anyakönyvek lapjain. In: Tavasz Szél 2016 IV. kötet, szerk. Dr. KERESZTES Gábor, Tanulmánykötet Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2016. 339–350.

A halandóság egy 18. századi mezővárosban. In: XVIII. és XIX. Országos Grastyán Interdiszciplináris Konferencia előadásai, szerk. Rab Virág – Somogyi Bianka – Tuboly-Vincze Gabriella – Varga Tímea, PTE Grastyán Endre Szakkollégiuma, Pécs, 2019. 31–44.

Az elegyes házasságok demográfiája. In: A család egykor és ma 5., szerk. Barna Gábor – Kiss Endre, MTA-SZTE Vallási Kultúra kutató Csoport, Szeged, 2019. 291–305.

Özvegy nők és új családjaik egy 18. századi gömöri mezővárosban. Történelmi Szemle 2019 4. szám, 633–655.

„Bizony az Úr ajándéka a gyermek” A csetneki családok termékenységi vizsgálatainak első eredményei. In: „A múltat kutatni, írni és láttatni – Ez által szolgálni a hazát” Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt, szerk. Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba, 2020. 319–345.

Özvegyorsok a XVIII. században. Múlt-kor Történelmi Magazin, 2020 tél. 99–103.

Enyém - tiéd - miénk. Mozaikcsaládok a 18. századi Csetneken. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben, szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Szent István Társulat, Budapest, 2020. 55–83.

„...mivel bűnnek büntetése, igaz poenitentiatartást kíván” Az 1710. és az 1739. évi pestisjárványok és hatásai a csetneki evangélikus anyakönyvekben. Sic Itur ad Astra, (2021) 111–126.